

ALIBEK RUSTAMOVNING ADABIY-ESTETIK QARASHLARI

Hakimov Utkir Ilxomjon o'g'li
utkirhakimov007@gmail.com

Annotatsiya: Aliybeg Rustamiy filologik ilmlar doirasida adabiyotni tizimli yondashuv asosida o'rganib, "adab" tushunchasining chuqur ma'nolarini va uning adabiy-estetik qarashlar bilan bog'liqligini tahlil qiladi. Maqolada olimning badiiy asarga nisbatan asosiy talablari, ijodkor va o'quvchiga qo'yiladigan shartlar hamda go'zallik va zavq masalalari yoritiladi. Ushbu tadqiqot Rustamiyning adabiyotga bo'lgan murakkab yondashuvini ochish orqali o'quvchini uning ilmiy merosini chuqurroq anglashga undaydi.

Kalit so'zlar: adabiy-estetik nazariya, filologik tizimlilik, adab konsepsiyasi, badiiy mezonlar, ma'rifiylik prinsipi, tarbiyaviylik, badiiylik, zavqi solim, ijodkor subyekt

THE LITERARY AND AESTHETIC VIEWS OF ALIBEK RUSTAMOV

Hakimov Utkir Ilxomjon o'g'li
utkirhakimov007@gmail.com

Abstract: Aliybeg Rustamiy investigates literature within the framework of the philological sciences, using a systematic approach to analyze the concept of "adab" and its relationship to literary-aesthetic views. The article illuminates the scholar's principal criteria for a literary work, the requirements placed on the creator and the reader, and the issues of beauty and aesthetic pleasure. By revealing the complexity of Rustamiy's approach to literature, this study motivates the reader to achieve a deeper understanding of his scholarly heritage.

Keywords: literary-aesthetic theory, philological systematicity, concept of adab, artistic criteria, principle of enlightenment (ma'rifiylik), educational aspect (tarbiyaviylik), artistry (badiiylik), healthy aesthetic taste (zavqi solim), creator's subjectivity

Kirish. Adabiyot, bashar dunyoga el bo'lib yashayapdiki, uning hayotida bir parcha o'laroq sal bo'lsa-da kemtigini to'ldirishga hissa qo'shib kelmoqda. Adabiyot eng bag'rikeng fan sohalaridan biri. U o'z o'quvchisidan ham, yozuvchisidan ham, tanqidchi-yu tahlilchisidan ham hech qanday qat'iy ko'nikma, bilim, daraja, boylik talab qilmaydi. Uning eshiklari hamma uchun birday ochiq. Lekin bu "mehmondo'stlik"ni suviste'mol qilmaslik vijdon amri. Estetika bilan bog'liq

sohalarning mutaxassislari har doim adabiyotga yaqin bo'lishgan va o'z baholarini berib kelishgan. Ayniqsa tilshunoslik adabiyotshunoslikning "egzagi" bo'lganidan birini ikkinchisidan ajratib bo'lmaydi. Tilshunoslar ham adabiyotshunoslik bilan ham bir vaqtda shug'ulannishadi. Tilni badiiy asardan ajratib tahlil qilib bo'lmaganidek, badiiyatni ham tildan ayro tadqiq qilib bo'lmaydi. Ular mustaqil fan sohasi o'laroq butunni tashkil qilishi bilan birga o'zaro qism mavqeyida turadi va birikib butunni hosil qiladi. Xuddi shunday Aliybeg Rustamiy filologik ilmalarning deyarli har bir jabhasida faoliyat olib borgan. Maqolada uning adabiyotga taalluqli adabiyestetik qarashlarini tahlilga tortamiz. Bunda olimning "Saylanma", "Hazrati Navoiyning badiiy mahorati", "Adiblar odobidan adablar" risolalariga tayandik.

Asosiy qism. Aliybeg Rustamiy tilni qanday tizimli anglagan bo'lsa, adabiyotga ham xuddi shunday yondashadi. Umuman olganda tizimlilik uning butun ilmiy tafakkuriga xos xususiyat. Fundamental tayanchi tilshunoslik bo'lgan olim adabiyotga ham shu negizdan kirib keladi. Adabiyot so'zining asosi arabcha "adab" so'zi ekanligi hammaga ma'lum. Lekin uning talqini turlicha, shu jumladan, Rustamiyda ham. Biz bugun o'rganib qolgan adabiyotning maqsadi kishini odobga yetaklash degan fikr olimni qoniqtirmaydi. U so'zning chuqur ildizlariga murojat qiladi. "Adab" so'zining birinchi ma'nosi har bir ishda meyorini saqlashdir". Bu bilan hozirgi o'zbek tilida so'zlashuvchilar nisbat beradigan odobni ko'rsatadigan sifatlar mohiyatida meyor yotishini ko'rsatib beradi. Yana bu so'zning boshqa ma'nosini ham keltiradi: "Adabsizni adabga keltirish uchun ba'zan tergash va ba'zan jazolash kerak bo'ladi. Shunga binoan "adab" so'zi ta'zir ma'nosida ham qo'llanadi. "Adabini bermak", "adabini yemak" va "adabini olmoq" deganda "adab" ta'zir ma'nosidadir". Shu bilan birga "adab" va uning ko'pligi bo'lgan "odob" so'zlariga ham batafsil to'xtalib, ularning istilohiy ma'noda "adabiy ilmlar"ga kiruvchi o'n ikki ilmni sanaydi. Bular 1) lug'at; 2) sarf; 3) intiqoq; 4) nahf; 5) maoniy; 6) bayon; 7) aruz; 8) qofiya; 9) insho; 10) she'r farzi; 11) muhozara; 12) rasmu-l-xat. Kelib chiqadiki, go'zallikning mohiyatidagi uyg'unlik adabiyotning asosidagi meyorga yondashib keladi. Zero, uyg'unlik meyordan qismlar orasidagi meyorning ideal ko'rinishidir. Bu orqali olim adabiyotning go'zallik bilan bir asosga ekanligi va o'z navbatida ma'rifatni go'zallik bilan uyg'unlashtirish hamda yetkazish vazifasini bajaruvchi murakkab tizimli ilm ekanligini isbotlagandek bo'ladi. Adabiyot masalasida olim go'zallik haqidagi tushunchani kengroq oladi. U o'quvchini markazga qo'yadi. Go'zallikning natijaviy tomonlariga ko'proq e'tibor qaratadi. Badiiy asarni o'quvchi zavqiga xizmat qilishi kerak deb hisoblaydi. Bunga zavqlanish jarayonini asos qilib oladi. "Insonning go'zallik, yetuklik va ezgulikdan lazzatlana olish qobiliyatiga va lazzatlanishiga zavq deyiladi". Olimning nazdida badiiy asardan lazzatlanish uchun kishi zavq ahlidan bo'lishi lozim. Buning uchun sog'lom zavq talab etiladi. To'g'ri tarbiya topgan, ma'no ahlidan bo'lgan va hech qanday ruhiy kasalligi bo'lmagan odam "zavqi solim"ga ega

bo'lib, bunday kishilar go'zallikdan to'g'ri lazzat tuya olishadi. Nosog'lom zavq egalari aksincha bo'lib, ular go'zallikni xunuklikdan farqlay olishmaydi. Masalan, bog'da ochilgan gulga qarab so'g'lom qalbli kishining bahri dili yayrasa, qurib qovjiragan, qorayib ketgan butadan yuragi eziladi. Qalbida kasali bo'lgan kishi esa teskari zavq tuyishi ham mumkin. Bugungi kunda avj olayotgan "terian"lik yoki "kvadrober"lik kabi g'oyalarning paydo bo'lishiga aynan noqis zavq sababdir. Shundan kelib chiqib olim badiiy asarga, uning ijodkoriga va o'quvchisiga qo'yiladigan shartlarni ishlab chiqqan. Ayni uchlikning idealligidan ideal zavq sikli hosil bo'ladi deb hisoblagan.

Xuddi til kabi badiiy asarga ham olim uchta asosiy me'zon asosida qaraydi. Bu me'zonlar olimning badiiy asarni baholashdagi asosiy prinsipiga aylangan. Bular: 1. Ma'rifiylik 2. Tarbiyaviylik 3. Badiiylik Olim tomonidan badiiy asarga qo'yilayotgan ma'rifiylik talabiga o'tishdan oldin, unga olim qanday ta'rif berganligiga to'xtalish maqsadga muvofiq. Chunki olim bu borada uch o'rinda ikki xil ma'lumot beradi. Avvalgi ikki o'rinda "ma'rifat"ni "bilishning eng oliy martabasi" deb ta'riflasa, boshqa bir o'rinda "bilishning eng oddiy martabasi" degan ta'rifni beradi. Bir-biriga kontrast bo'lgan bunday fikrlardan qaysi biri muallifning yakuniy to'xtami degan o'rinli savol tug'iladi. "So'z xususida so'z" kitobining 1987-yilgi ikkinchi nashrida "bilishning eng oliy martabasi" deb berilsa, 2003-yilga kelib "Adiblar odobiydan adablar" risolasida "bilishning eng oddiy martabasi" deya ta'rif beradi. Ajablanarlisi, 2014-yilda "Hazarat-i Navoiyning ma'naviy olami" asari e'lon qilindi, unda "ma'rifat" tushunchasi yana "bilishning eng oliy martabasi" deya izohlangan. Bu fikrga yana qaytishga muallifning 10-yillarning boshida tasavvufiy ilmlar bilan yaqindan shug'ullanganligini asos sifatida keltirish mumkin. Zero, 2014-yili olimning "Hazarati Navoiyning ma'naviy va suvari sharoblari" risolasi chop etildi. Ma'lumki, tasavvufda ma'rifat eng tariqatdan so'ng erishiladigan maqom hisoblanadi. Bu ma'lumotlardan shunday xulosa chiqarish mumkin, olimning qarashlari yillar davomida, o'rganishlar natijasida o'zgarib borgan. Badiiy asarga qaytsak, uning ma'rifiyligi bir narsaning mohiyatiga yetkazadigan bilimni o'quvchiga yetkaza olishida ko'rinadi. Bu o'quvchidagi bilimga bo'lgan chanqoqni qondiradi. Ammo badiiy asar ma'rifatini undagi ma'rifiylikdan ajratib olish lozim. Badiiy asar ma'rifati faqatgina uning o'ziga xos bo'lib, umumiy xarakter kasb etadi. Uning ma'rifatidan o'quvchi manfaatdor bo'lsa-da, uni alohida badiiy asar birligi sifatida idrok etib o'tirmaydi. Bu ma'rifat boshqa asarlarga ham xos bo'lishi mumkin. Lekin asardagi ma'rifiylik mazmun ma'rifati bo'lib, u yagonalikdan holi. Bir qancha asarlar orasida ham, bir asar doirasida ham turlicha kasb etishi mumkin. Bir asardan bir qancha ma'rifiy foyda olish mumkin. Bu ma'rifalar asarniki bo'lmay, asarda bayon etilgan nasrahodisalarga tegishlidir. Badiiy asar yetkazuvchi vosita vazifasini bajaradi. o'z navbatida asar ham mavjudotning bir a'zosi qatori o'z ma'rifatiga egaligi bu ikki

tushunchani farqlashning tub asosidir. Demak, badiiy asar orqali yetiladigan bilimlar uning ma'rifiylik xossasini tashkil qiladi. Keyingi talab qilinadigan xususiyat tarbiyaviylik. Bu talab sharqona ruhda bo'lib, olim biografiyasining sharqshunoslik faoliyati bilan boyligidandir. Tarbiyaviylikdan ko'zlangan maqsad o'quvchida ezgu amallar ustida bo'lishga rag'bat uyg'otishdir. "...amalni ezgu yo'lga solish vazifasini uning tarbiyaviy jihati bajaradi...". Muallif asar orqali o'quvchida sharqona tarbiya shakllanishi zarur deb hisblaydi. Shu ma'noda Alisher Navoiy asarlarini modernizm namunalariga zid qo'yadi. Uningcha, yetuk badiiy asar insoniylikni targ'ib qilishi zarur, modernizm kabi g'ayrinsoniylikni emas; hayo va odob insonning oliy xislatlaridan ekanligini ta'kidlagan holda san'at o'laroq insonga xizmat qilishi kerak, modernizm kabi erkinlik niqobi ostidagi sharmandalik targ'ibiga emas. Shuningdek, yosh avlodda ajdodlarining go'zal xislatlari adabiyotning tarbiyaviy xususiyati orqali o'tib keladi. E'tibor berilsa, tadqiqotchi hazrat Navoiyni modernizmga qarama-qarshi qo'yadi. Bugungi kunda modernizm oqimida yozilgan bir qancha asarlarda insonniyatning asrlar davomida shakllanib kelgan qadriyatlarini inkor qilish yo'lidan bormoqda. Bu bilan barcha modernistik asarlar shunday zararkunanda degan fikrdan yiroqmiz. Ammo shunday asarlar ham urf bo'lmoqda. Misol uchun Tillaniso Nuryog'dining "Sunbula" qissasida ko'tarilgan mavzu va uning ifoda yo'sini o'quvchida qattiq bir qarshilik hissini uyg'otadi. Muallifning yo'l-yo'lakay tasvirlayotganlarini bugungi o'zbek o'quvchisi hayoti davomida biror marta ham tilga olmagan bo'lishi mumkin. Kishi fitratiga zid bunday behayo tasvirlar asardan yetadigan manfaatni yo'qqa chiqaradi. Qissa qahramonlari to'lig'icha iztirobda tasvirlangandek go'yo, ammo ularning iztiroblari bo'shliqqa yetaklaydi. Badiiy asar qahramonlari kechiradigan iztirob odatda ularning yuksalishiga, poklanishiga xizmat qiladi. Ushbu asar qahramonlarining iztirobi esa faqatgina o'tmishdagi xatolar jazosi va ular bu jazoga butun umr mahkum. Ayni paytda afsuslanish va ezgulikka intilish hissi ham ularda o'quvchida yaxshilikka mehr uyg'otadigan darajada yetarli emas. Bu hislar har zamonda chirkin kechinmalar orasidan lip etib o'tib ketadi yoki shunday tuyuladi xolos. Oxirgi talab badiiyatdir.

Rustamiy go'zallik haqidagi qarashlari tahlilida uning badiiyatga go'zallikning nutqdagi ifodasi sifatida qaragan. Ayni qarashlarni endi muallifning zavq haqidagi fikrlari bilan bog'lab tahlil qilamiz. Shu bilan birga bu mezon olim tomonidan ijod namunasiga qo'yilgan talab ekanligini ham yoddan chiqarmaslik kerak. Demak, zavq talabiga ko'ra o'quvchi sog'lom zavqalnish hissiga ega bo'lishi lozim. Asar ham badiiy bo'lishi uchun go'zal ma'noni til imkoniyatlaridan foydalanib go'zal ifodalshi lozim. Ikklassi to'qnashganda yetuk zavq hosil bo'ladi. Shunda badiiy asar zavq talabiga javob beradi. Yuqorida ko'rib chiqqanlarimizni endi umumlashitirib ko'ramiz. Badiiy asardan, demak, uch talabga javob berishi lozim, bular: ma'rifiylik, tarbiyaviyli va badiiylik. o'z navbatida bu uch xossa o'quvchiga uch foydani berishi zarur, bular:

bilim, ezgulik, zavq. Shu bilan Aliybeg Rustamiyning badiiy asar borasidagi adabiy estetik qarashlari qisman ko'rib chiqildi. Keyingi o'rinlarda bu xossalarning o'zaro munosabati va badiiy asrdagi dinamik harakati haqida yana to'xtalamiz. Ammo buning uchun olimning ijodkor va o'quvchiga qo'yadigan talablarini ham ko'rib chiqishimiz zarur. Shunda bizga olimning ijodkor - badiiy asar - o'quvchi uchligi orasidagi munosabat haqidagi qarashlari to'la namoyon bo'ladi. Aliybeg Rustamiy ijodkor shaxsiga juda jiddiy qaraydi. Yuqorida zikr etilgan badiiy asarga qo'yiladigan talablar muallifi, uning ijodkoriga shu talablarga javob beradigan shaxsiyatning shakllanishi juda muhim deb hisoblaydi. Bu masalada olim shu darajada chuqur ketganki, uni ma'lum bir kategoriyalarga ajratib olib, keyin tavsifiga o'tilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi. Aks holda juda oson chalkashib ketish va mavzuni yo'qotish mumkin. Shu sababdan Rustamiyning ijodkor shaxsida bo'lishi lozim deb hisoblagan ko'nikma va fazilatlarni quyidagi guruhlariga ajratdik: 1. Insoniylik 2. San'atkorlik 3. Bilim-ko'nikmalar. Avvalo, A.Rustamiy ijodkordan insoniylik xislatlariga ega bo'lishi kerakligi yozadi. Bu fazilatlar o'nta bo'lib, ular quyidagilar: 1. Oqko'ngillilik; 2. Xayrixohlik (ko'rolmaslikning zidi); 3. Ko'zi to'qlik; 4. Nasl-u nasabini ustun bilmasilik; 5. Hayo; 6. Poklik; 7. Mehnatsevarlik; 8. Sabrlilik; 9. Qanoat; 10. Hunarlilik. E'tibor berilsa, sanalgan fazilatlarni yuqorida ko'rib o'tganimiz, badiiy asrga qo'yilgan tarbiyaviylik talabining asoslaridan deyish mumkin. Demak, Rustamiyning fikricha ijodkor faqat o'zi mujassam bo'lgan fazilatlarnigina o'z ijod namunasida aks ettira olishi mumkin. Agar o'zi bu sifatlarga ega bo'lmasa, ijodida qanchalik harakat qilmasin soxtalik va notabiiylik sezilib turadi. Ikkinchi guruh san'atkorlik bo'lib, olim "umuman san'at ahliga xos bo'lgan fazilatlar" sifatida quyidagilarni keltiradi: 1. Sezgirlik; 2. Kuzatuvchanlik; 3. Xayol; 4. Zavq; 5. Xushta'blik va nozikta'blik; 6. Tezfahmlik va nuktabinlik. Xuddi insoniy fazilatlar tarbiyaviylik talabiga mos kelgani kabi san'atkorlik xislatlari ham ma'rifat va badiiylik tamoyillarini to'ldirishini ko'rishimiz mumkin. Masalan, san'atkordagi sezgirlik hissi ko'pchilik e'tibor bermaydigan, payqash qiyin bo'lgan narsa-hodisotlarni seza olish, ko'ra olish imkoni beradi. Bu badiiy asarda aks etsa, o'quvchi o'z e'tiboridan chetda qolgan hayotning yashirin jabhalarini kashf qiladi. Keyinchalik o'zi ham shu kabi jihatlarga e'tibor berishni boshlaydi. Bilim doirasi kengayadi. Kuzatuvchanlik xislati ham voqea va hodisalardagi mantiqni oson topish, sabab va oqibatlarini tez, teran anglashga xizmat qiladi. Xayol esa har qanday yangilikning asosida turuvchi kalitdir. Uning ko'magida yangi ma'nolar, yangi ifodalar tug'uladi. Zavq haqida yetarlicha to'xtaldik. Xushta'blik va nozikta'blik natijasida ijodkor nozik narsalardan to'lqinlanadi. Qalbida qalqish paydo bo'ladi. Ko'ngilning haraktga kelishidan tabiiy va ta'sirli asar dunyoga keladi. Hayotiy tajribadan kerakli ma'no-mazmunni anglab olish va ayta olish tezfahmlik va nuktabinlikdandir. Bilim-ko'nikmalar kategoriyasiga ajratganlarimiz quyidagilar:

Tilni yaxshi o'rganish;

Ko'p so'z bilish;

Mumtoz, zamonaviy asarlarni ko'p va yaxshi tushunib o'qish;

Ko'p yodlash;

She'r qoidalari, qofiya, vazn va san'atlarini yaxshi o'rganish.

Bu ko'nikmalar ijodkor asarlarining badiiy jihatdan yetuk bo'lishini ta'minlovchi fundamental tayanch bilimlardir.

Xulosa qilib aytganda Aliybeg Rustamiy ijodkordan iloji boricha komil inson darajasiga yaqinlashib borishga harakat qilishini talab qiladi. o'quvchiga keladigan bo'lsak, olim o'quvchida faqat bir fazilat bo'lishi lozimligin uqtiradi. Bu sog'lom zavq ahlidan bolishdir. Qolgan xislatlar badiiy asardan o'quvchiga o'zi ko'chib o'tishi mumkin. Agar zavqi solim bo'lmasa, o'quvchi diqqati faqat zararli narsalarga tortiladi. Go'zallikka emas chirkinlik taratadigan obektlar unga ta'sir o'tkazadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abdulla Sher, Bahodir Husanov. Estetika: uslubiy qo'llanma. Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2010.
2. Abdulla Sher. Estetika. Nafosat falsafasi. Toshkent: O'zbekiston, 2015.
3. Алибек Рустамов. Сўз хусусида сўз. Toshkent: Ёш гвардия, 1987.
4. Алиебег Рустамий. Ҳазрат-и Навоийнинг маънавий олами. Toshkent: Наврўз нашриёти, 2014.
5. Алийбек Рустамий. Адиблар одобидан адаблар. Toshkent: Маънавият, 2003.
6. Алийбек Рустамов. Навоийнинг бадий маҳорати. Toshkent: Ғафур Ғулом, 1979.
7. Одамийлик ва олимлик фазилатларини мужассам этган инсон. Тўплам (тўпловчи: Саидбек Ҳасанов). Toshkent: Adabiyot uchqunlari, 2014.
8. Рустамий А. Сайланма. 2-жилд. Toshkent: Зилол булок, 2022.